

Səməd Vurğun və özbək ədəbiyyatı: “Son illərdə bilmirdik ki, Nəvai özbək şairidir”

Aslan Salmanov

Filologiya elmləri doktoru, Nizami Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutu. Azərbaycan.

E-mail: aslan_salmanov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-6018-5551>

Annotasiya. Məqalədə Azərbaycanın Xalq şairi Səməd Vurğunun əsərlərinin müxtəlif dillərə (ingilis, alman, çex, çin, monqol, bolqar, polyak, rumin, ərəb, fars və b.) tərcümə olunmasından və şairin dünya şöhrəti qazanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etməsindən bəhs olunur. Bununla yanaşı, böyük şairin beynəlxalq mövzularda yazdığı əsərləri, eləcə də dünyanın müxtəlif ölkələrinə səfərləri və bu səfərlərə həsr olunmuş bədii əsərlər və memuar ədəbiyyatı şairin beynəlxalq nüfuzunun artmasına köməklik göstərmişdir. Yaradıcılığında dünyada baş verən hadisələrə, ictimai-siyasi mövzulara yer verməsi Səməd Vurğunun misilsiz şöhrət qazanmasının səbəblərindən biri və əsərlərinin geniş vüsət kəsb etməsinə səbəb olmuşdur. Təqdim olunan məqalədə bütövlükdə ədəbi əlaqələr mövzusu, eləcə də S.Vurğunun bu istiqamətdəki fəaliyyəti, sovet dövründə məlum səbəbdən daha çox SSRİ xalqları ədəbiyyatı kontekstində tədqiq, təbliğ və təqdim edilmişdir.

Acar sözlər: S.Vurğun, planetar adam, ədəbi əlaqələr, türk xalqları ədəbiyyatı, özbək ədəbiyyatı, N.Gəncəvi, Ə.Nəvai, Q.Qulam

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.144>

Məqaləyə istinad: Salmanov A. (2020) *Səməd Vurğun və özbək ədəbiyyatı: “son illərdə bilmirdik ki, Nəvai özbək şairidir”*. «Müqayisəli ədəbiyyatşünaslıq», № 1, səh. 175-183

Məqalə tarixçəsi: göndərilib – 02.04.2020; qəbul edilib – 15.04.2020

Samad Vurghun and uzbek literature: “until recent years, we did not know that Navai was an uzbek poet”

Aslan Salmanov

Doctor of Philological Sciences, Institute of Literature named
after Nizami Ganjavi. Azerbaijan.

E-mail: aslan_salmanov@mail.ru

<https://orcid.org/0000-0001-6018-5551>

Abstract. The article deals with the translation of works by People’s poet of Azerbaijan Samad Vurghun into various languages (English, German, Czech, Chinese, Mongol, Bulgarian, Polish, Romanian, Arabic, Persian and etc.) and the importance of these poet’s translations in the world fame. In addition, great poet’s works on the international themes, as well as his visits to different countries and artistic works about these visits and memorial literature have caused increasing his international reputation. He had included themes on political and social events around the world in his work and this factor caused him and his works to become famous. The presented article studies

and analyzes literary relations, as well as S.Vurğun's activity in this direction in the context of literature of the Soviet people.

Keywords: S.Vurghun, planetary man, literary relations, literature of Turkic people, Uzbek literature, N.Ganjavi, A.Navai, Q.Qulam.

<http://dx.doi.org/10.29228/edu.144>

To cite this article: Salmanov A. (2020) *Samad Vurghun and uzbek literature: "until recent years, we did not know that Navai was an uzbek poet"*. «Comparative Literature Studies», Issue I, pp. 175-183

Article history: received – 02.04.2020; accepted – 15.04.2020

Giriş / Introduction

Səməd Vurğun Azərbaycan xalqının dünya ədəbiyyatına bəxş etdiyi ən məşhur şair və planetar şəxsiyyətdir. Yaradıcılığa başlayandan “Aşiqəm insana və təbiətə” deyən S.Vurğunun poetik manifestində “dünya” və “Azərbaycan” qoşa qərar tutur: şair bir tərəfdən özünü “dünyanı düşünən milyonların şairi” elan edir, digər tərəfdən isə “uşaq kimi bağlı olduğu anası” – doğma Vətəni Azərbaycanı tərənnümdən doymur. Bu səbəbdən də şair elə ilk şeirləri mətbuatda çap ediləndən başlayaraq (1925) doğma yurdunda heç bir sənətkara nəsb olmayan tükənməz sevgi qazanmış, əsərləri müxtəlif dillərə (o vaxtkı İttifaqa daxil olan xalqlarla yanaşı, ingilis, alman, çex, çin, monqol, bolqar, polyak, rumın, ərəb, fars və b.) tərcümə olunmuş, 1930-cu illərin əvvəllərində, artıq Rusiyanın müxtəlif şəhərlərində, Gürcüstanda, Dağıstanda, Ukraynada, Belarusiyada, Orta Asiyada, daha sonra isə, demək olar ki, bütün respublikalarda, eləcə də İranda, ərəb ölkələrində, Bolqarıstanda, İngiltərədə, Almaniyada, Polşada, Amerikada, Hindistanda, Pakistanda və s. ölkələrdə tanınmışdır.

Şübhəsiz, əsərlərinin müxtəlif dillərə tərcüməsi, şairin dünya şöhrəti qazanmasında mühüm əhəmiyyət kəsb etmişdir. Bununla yanaşı, böyük şairin beynəlxalq mövzularda yazdığı əsərləri və Moskvadakı xüsusi əhəmiyyətli tədbirlərdə çıxışları (məsələn, 1954-cü ildə SSRİ Yazıçılarının II qurultayında poeziya haqqındakı məruzəsi), eləcə də dünyanın müxtəlif ölkələrinə (Polşa, İngiltərə, Almaniya, Bolqarıstan və s.) səfərləri və bu səfərlərə həsr olunmuş bədii əsərlər (K.Simonovun “Dostum Səməd Vurğunun Londondakı ziyafətdə nitqi” poeması kimi) və memuar ədəbiyyatı şairin beynəlxalq nüfuzunun artmasına köməklik göstərmişdir.

Əsas hissə / Main part

S.Vurğunun misilsiz şöhrət qazanmasının səbəblərindən biri də yaradıcılığında dünyada baş verən hadisələrə, ictimai-siyasi mövzulara yer verməsi (“Ölüm kürsüsü”, “Zəncinin arzuları”, “Avropa xatirələri” silsiləsindən olan əsərləri və s.), başqa sözlə, əsərlərinin geniş vüsət kəsb etməsi ilə bağlı olmuşdur. Akademik M.Arifin də yazdığı kimi, “S.Vurğun– yaradıcılığına bəşəri duyğuların tərənnümü xas olan dünyamiqyaslı əsl sənətkar səviyyəsinə yüksəlmişdir. Parlaq milli şair kimi qalmaqda davam edən sonrakı Vurğun hər kəsin adından və hər kəs üçün danışa bilərdi. Bizə elə gəlir ki, onun bu illərdə (1940-cı illərin sonları 1950-ci illərin əvvəlləri nəzərdə tutulur–A.S.) İngiltərə, Almaniya və Amerika haqqında şeirlər yazması təsadüfi deyildi... Məsələnin mahiyyəti ondadır ki, S.Vurğun bədii fikrin və bəşəriyyətin o miqyaslılığını əxz etmişdi ki, Qoqolun sözləri ilə desək, “çox-çox uzaqlardan – dünyanın hər yerindən görünürdü” [1, s.46].

Əlavə edək ki, şairin beynəlxalq mövzuda yazdığı əsərlərin bir qismi, hətta, bir çox ölkələrin xalqlarının dərs proqramlarına daxil edilmiş və məktəblərdə tədris olunmuşdur.

S.Vurğunun ünvanına müxtəlif illərdə, xüsusilə də 50 illik yubileyi və dünyasını dəyişməsi ilə əlaqədar Polşanın, Bolqarıstanın, Almanyanın, İngiltərənin, Hindistanın, Pakistanın, Çinin, Monqolustanın, Koreyanın, Vyetnamın, İrənin müxtəlif şəhərlərindən, ərəb ölkələrindən göndərilmiş məktublara, teleqramların əsilləri S.Vurğunun ev-muzeyində indi də qorunmaqdadır və bunlar da şairin dünya şöhrətinə şahidlik edir.

Sənədli mənbələrlə yanaşı, “canlı arxivlər” – şahidlər də S.Vurğunun adının hələ sağlığında zəmanəsinin böyük şairlərinin adı ilə yanaşı çəkildiyini, şöhrətinin, yalnız Sovet İttifaqında deyil, xarici ölkələrdə də yayıldığını, Avropa və Asiyanın görkəmli yazıçılarının bu böyük şəxsiyyəti, istedadlı şairi tanıdıqlarını, ədəbi fəaliyyətini maraqla izlədiklərini təsdiq edirlər. Xalq yazıçısı M.İbrahimov S.Vurğunun, hələ 1930-cu illərdə Moskva və Leninqrad kimi şəhərlərdə böyük şöhrət qazandığını, 1940-cı illərin əvvəllərində İrana səfər etdiyi zaman orada da “tanındığını, hörmət və məhəbbətlə yad edildiyini” xatırladır [2, s.103]. 1947-ci ildəki Hindistan səfərini qürurla xatırlayan görkəmli yazıçı dünya xalqlarının Azərbaycanı üç şeylə tanıdığına diqqət yönəldir: “Nizami, 1945-1946-cı illərdə İran Azərbaycanındakı demokratik hərəkət və Səməd Vurğun!” [2, s.104].

Şairin qələm dostları – N.Tixonov və A.Alimcanov isə (qazax şairi) S.Vurğunun Pakistanda, İranda, Asiyada, eləcə də ərəb ölkələrində “tanındığına və sevildiyinə” şahidlik edirlər. Xarici ölkə vətəndaşlarının Azərbaycanı S.Vurğuna görə tanımasını digər mənbələrdə də təsdiqlənir. Bir çoxları S.Vurğun deyəndə Azərbaycan, Azərbaycan deyəndə S.Vurğunu düşünmüşlər. “Bir dəfə “Azərbaycan” demək Azərbaycan, iki dəfə “Azərbaycan” demək isə Səməd Vurğundur” (V.Bayatlı) – kimi başa düşülmüşdür.

O vaxtkı İttifaqa daxil olan ölkələrin, eləcə də xarici dövlətlərin şairlərinin S.Vurğuna həsr etdiyi yüzlərlə şeir, haqqında yazdıqları məqalələr və memuar ədəbiyyatı da şairin dünyanın bir çox yerində – Uzaq, Yaxın və Orta Şərqdə, Qərbi və Şərqi Avropa ölkələrində yaxından tanındığı və sevildiyindən xəbər verir.

Bütün bu deyilənlər S.Vurğundan milli şair olmaqla yanaşı, bir planetar ədəbi şəxsiyyət kimi söz açmağa da imkan vermişdir. Bu təşbihdə nə yersiz təəssübkeşlik, nə də mübaligə var – bu gerçəyi dünyanın bir çox nüfuzlu ziyalıları, alimləri (L.Araqon (fransız), V.Mey (ingilis), V.Brands (alman), İ.Emin (yuqoslav), A.Zayonçovski (polyak), M.Zayonçovski-Zaremba (polyak), X.Botev (bolqar), L.Balek (çex), D.Urianxay (monqol) və b.) monoqrafik tədqiqatları, məqalələri, bədii əsərləri və şair haqqındakı müdrik kəlamları ilə təsdiqləmiş, onu “Müasir dünya ədəbiyyatının iftixarı” (L.Araqon) hesab etmişlər.

Xatırladaq ki, hələ 65 il əvvəl ünlü türk şairi Nazim Hikmət də S.Vurğunu “poeziyamızın planeti” (dünyanın hər yerindən görünən Səyyarə) adlandırmış, bu planetin “Günəşinin, ulduzlarının heç zaman sönməyəcəyini” bəyan etmişdi.

S.Vurğun irsi, xüsusilə də onun yaradıcılığında milli kimlik və azərbaycançılıq ideologiyası ilə bağlı orijinal fikirlər söyləmiş böyük alim Yaşar Qarayev isə şairin planetarlığının parametrlərini obrazlı şəkildə şərh edib: “Şair (S.Vurğun – A.S.) kosmosun fəthi dövrünü görsəydi, ayrı heç nəyi yox, məhz kosmik peyki planetə müraciət etmək üçün ən münasib tribuna adlandırardı və həmişə olduğu kimi, Vurğun monoloqu belə bir tribunaya yənə də yaraşardı!

Şübhəsiz, Vurğun üçün ən böyük tribuna, kosmik orbitdən də uca xitabət kürsüsü isə poeziya idi. Məhz bu tribunadan şair bütün planeti görür və bütün planetdən görünürdü. Lakin daha mənalı olan odur ki, dünya və planet auditoriyasına da o, həmişə “Azərbaycan” monoloqu ilə müraciət edirdi. Vətəndaş və vətənpərvər şair üçün ana Vətənin adından uca poetik xitab yox idi. Bir sözlə, bütün dünya bu poeziyada öz əksini tapırdı. Lakin dünyanın da mərkəzi bu poeziyada – Azərbaycan idi” [3, s.413-414].

Bu bir neçə cümləlik mətnə filosof-tənqidçi ustad şairin şəxsiyyəti və yaradıcılığında yer alan həm milli, həm də bəşəri duyğulara kifayət qədər aydınlıq gətirmişdir. Yalnız bir məqamı bir qədər də qabartmağı lazım bilirik: bəzi əsərlərində, məsələn, 1927-ci ildə adsız qələmə aldığı bir şeirində (Bir qəlb ki...) olduğu kimi, S.Vurğunun “Qafqazda çırpınan qəlbinin, Altaya qoşması” oxucunu, xə-

yali də olsa, qədim türk yurduna – Altaylara səyahətə təşfiq edirdi. Bu kimi retrospektiv xatırlatmalar isə “bütün dünyanın əks olduğu Vurğun poeziyasında” və ümumiyyətlə yaradıcılığında məxsusi yeri olan məkanlardan birinin də türkün coğrafiyası olduğundan xəbər verir.

Şairin, xüsusilə yaradıcılığının birinci mərhələsində – 1920-ci illərin ikinci yarısı və 1930-cu illərin əvvəllərində türkiyəli şairlərin yaradıcılığına müraciət etməsi, onların təsiri ilə əsərlər yazması və hətta, onlardan bəzilərinə şeir həsr etməsi (məsələn, T.Fikrətə), yaxud, onun “yolunu təqib etməsi”ni (O zaman Fikrəti təqib edərək...) dilə gətirməsi, gənclik illərində Türkiyənin romantik şairlərinin (Ə.Hamidin) təsiri altında olduğuna etdiyi işarələr də, eyni məqsədə – ümumtürk yaddaşının “ehyası”na – dirçəldilməsinə istiqamətlənmişdi. Lakin, milli-mənəvi yaddaşa bu və buna bənzər işarələr, təbii ki, o illərin “çəkist ruhlu” tənqidçilərinin diqqətindən yayınmır, türkçülükdə ittiham edilən şairin başının üzərini elə həmin illərdən qara buludlar almağa başlayırdı (“Üzərimdə qara-qara; İlan başlı bulutlar var”)...

S.Vurğunun türkiyəli şairlərdən təsirlənməsi, təbii ki, gənc şairin yaradıcılıq yolunun (ədəbi cərəyan mənsubluğunun) müəyyənlişməsinə də təsir etmişdir. Lakin, sovet ədəbiyyatşünaslığında bu ədəbi fakta, məlum səbəbdən ifrat ideoloji mövqedən yanaşılmış, onun türkiyəli şairlərdən (T.Fikrət, Ə.Hamid, R.Tofiq, N.Kamal, N.Hikmət və b.) təsirlənməsi 1930-cu illərin mətbuatında “zərərli bir meyil” – “burjua şairlərindən təsirlənmə” kimi qiymətləndirilmişdir–S.Vurğun bu fakta görə, qeyd etdiyimiz kimi, qınanmış və ittiham edilmişdir.

Türkiyəli şairlərin əsərlərinə marağı və sevgisi, vurğuladığımız kimi, şairin dünyagörüşünə, həyatı dərkinə, eləcə də yaradıcılığına təsir etmişdir. O, Tofiq Fikrətin “Göydən yerə” şeirinin təsiri ilə eyniadlı (sonrakı çaplarda “Ondan da gözəldir”), Rza Tofiqin təsiri ilə “Dilcan dərəsi”, N.Kamalin təsiri ilə “Çənə söhbəti”, Nazim Hikmətin təsiri ilə “Hərəkət” şeirini yazmış, əsərlərindən birində (avtobioqrafik əsər olan “Şairin həyatı” pyesində Polad – gənc Vurğun səhnəyə qoltuğunda Ə.Hamidin “Məqbər” əsəri daxil olur) gənclik illərində Ə.Hamidin təsiri altında olduğuna işarə etmişdir. 1930-cu illərdən türkçülüyə qarşı ciddi mübarizə başladıldığından və S.Vurğunun özü də millətçilikdə ittiham edildiyindən, təbii ki, onun da digər qələm yoldaşları kimi, türkə və türkçülüyə olan rəğbəti və bu istiqamətdəki fəaliyyəti təhlikə ilə üzləşmişdir. Şairin əsərlərində işlətdiyi “türk” sözləri (hətta, ilk çaplarında da “türk” getmiş) sonrakı nəşrlərdə başqa söz və ifadələrlə əvəzlənmişdir (“Çevirdim ilk dəfə türkün dilinə” misrasının, əvvəlcə “Mən çevirdim Azərbaycan dilinə”, daha sonra isə: “Çevirdim Vəqifin şirin dilinə” şəklinə salınması kimi; mövzu ilə bağlı ayrıca məqalə dərc etdirdiyimizdən [4, s.173-180] deyilənlərlə burada kifayətlənirik.

Lakin, şairin türk sevgisi soydan-gəndən gələn bir hiss, duyğu olduğundan, təbii ki, unudula bilməzdi və unudulmadı da. Azərbaycançılıq ideologiyasına yansıtdığı türkçülüğü, türkə rəğbəti şair, o vaxtkı İttifaqın tərkibinə daxil olan müsəlman-türk xalqlarına, o sıradan Türküstan türklərinə həm bədii yaradıcılığında, həm elmi-ictimai fəaliyyətində, həm də şəxsi münasibətdə davam etdirdi. Məsələn, şair 1937-ci ildə “Şeirimizin ağsaqqalı” adı ilə görkəmli qazax aşığı C.Cabayevə həsr etdiyi şeirdə onun fərdi keyfiyyətlərini qabardaraq, ustad sənətkar kimi təqdim etməklə yanaşı, ortaq milli alətlərimizi (tar, saz, tənbur və s.) və ortaq mənəvi dəyərləri xatırladır. S.Vurğun başqa şeirlərində də Cambulun adını çəkmiş, ortaq dəyərlərə işarələr etmişdir. Yaxud, tatar şairi Musa Cəlilə həsr etdiyi şeirdə (“Mənim şair dostum, şair qardaşım”) o, vətənpərvər şairə yad millətin nümayəndəsi yox, azərbaycanlı balası – qardaş kimi yanaşmış, onun göstərdiyi qəhrəmanlıqla azərbaycanlıların da başını ucaltıldığını bildirmişdir.

Eyni ruh S.Vurğuna həsr edilmiş şeirlərə də hakimdir. Təxmini hesablamalara görə, S.Vurğuna mindən artıq bədii əsər (şeir, poema, dram, hekayə, povest, roman və s.) həsr edilmişdir ki, bunların bir qismini də türk-müsəlman şair və yazıçılarının qələmə aldıkları təşkil edir. Q.Qulamın, Zülfüyyənin, Şöhrətin, Q.Quliyevin, M.Auezovun, B.Kerabayevin, A.Tokombayevin, Ə.Minskinin, M.Tursunzadənin, İ.Nuriyevin, R.Rıskulovun və b. sənətkarların S.Vurğuna həsr etdikləri əsərlərdə ustad şairə və Azərbaycana eyni müstəvidə və eyni məhəbbətlə yanaşıldığından, ortaq milli dəyərlər xatırladığından bu fakt bir tərəfdən qardaş xalqları daha da doğmalaşdırır, digər tərəfdən Azərbaycanın

da daha geniş arealda təbliği və tanınmasına səbəb olurdu.

Yeri gəlmişkən onu da xatırladaq ki, bütövlükdə ədəbi əlaqələr mövzusu, eləcə də S.Vurğunun bu istiqamətdəki fəaliyyəti, sovet dövründə məlum səbəbdən daha çox SSRİ xalqları ədəbiyyatı kontekstində tədqiq, təbliğ və təqdim edilmişdir. Xalqlar dostluğu ideyası o dövrün dövlət idarəçilik sisteminin prioritetlərindən biri olduğundan ədəbi əlaqələr də, bir qayda olaraq o vaxtkı İttifaqa daxil olan xalqların, xüsusilə də xristian xalqları, ilk növbədə rus-slavyan xalqları ilə dostluğu ehtiva edir, rus dəyərləri ümumilikdə sovet xalqlarının milli dəyərləri kimi təbliğ olunurdu. Müsəlman-türk xalqları arasındakı milli-mənəvi dəyərlərə isə “çəşidli” üsul və mexanizmlərlə (açıq və örtülü) məhdudiyətlər qoyulurdu. Lakin, bu sərhədləri aşanlar da vardı və o böyük şəxsiyyətlər müsəlman-türk xalqları arasından çıxan ziyalılar, ədəbi avtoritetlər idi. Onlardan biri də sovet poeziyasının “ağsaçlı qartal” S.Vurğun olmuşdur. Doğrudur, onun dostları arasında sovet xalqlarının, demək olar ki, bütün nümayəndələri (rus – A.Fadeyev, N.Tixonov, K.Simonov, M.Şoloxov; ukraynalı –P.Tıçina, M.Tank, Korneyçuk; gürcü – G.Leonidze, K. Kaladze və b.) var idi və məramları “Nə yaxşı ki, dünyada Səməd Vurğun var!” – olan bu görkəmli sənətkarlar da şairə ehtiramla yanaşmış, onunla dost olmağı özlərinə fəxarət saymışlar. Ona, təkcə, azərbaycanlılar yox, o vaxtkı İttifaqa daxil olan bütün xalqlar sonsuz sevgi və ehtiramla yanaşmışdır. Lakin, şairin müsəlman-türk xalqlarının nümayəndələri ilə dostluğunda (Q.Qulam, H.Alimcan, Şöhrət, M. Tursunzadə, Kerbabayev, Ə.Minski, R.Həməzətov və b.) və onların şairə münasibətlərində həm də soykökdən, qədim ənənələrdən, milli-mənəvi dəyərlərdən gələn bir məhrəmlik, doğmalığ da müşahidə olunurdu. Bu doğmalığı, artıq 1930-cu illərin əvvəllərindən o vaxtkı İttifaqın nüfuzlu şəxsiyyətlərindən birinə çevrilmiş S.Vurğun, müsəlman-türk ziyalılarının özlərinin də etiraf etdikləri kimi, onların doğma torpaqlarında olub (Daşkənddə, Kazanda və b. şəhərlərdə), ədəbiyyatları, mədəniyyətləri, tarixi şəxsiyyətləri haqqında milli təəssübkeşliyi gizlətmədən odlu-alovlu çıxışlar etmiş, ehtiyac olduqda soydaşlarından köməkliyini əsirgəməmiş, bəzilərini müəyyən “çətinliklərdən” də qurtarmışdır [5, s.63].

Əslində S.Vurğun bu təəssübkeşliyi ilə milli-mənəvi dəyərlərin aşağılandığı, “allahsızlar cəmiyyəti”nin hökm sürdüyü və “türk” sözünün belə yasaq edildiyi, bu ad altında Osmanlı türklərinin tanıdıldığı və ünvanına nifrət aşılandığı azman sovet imperiyası daxilində, belə demək mümkünsə, bir “müsəlman-türk birliyi” yaratmışdı. Həmin “qeyri-rəsmi qurum”, o qədər də güclü olmayan bu mənəvi birliyin qorunması və genişlənməsinə müxtəlif vasitələrlə köməklik göstərirdi. Bununla da şair ideoloji çərçivələri yarıb, müsəlman-türk xalqları arasında milli-mənəvi dəyərlərin qoruyucusu missiyasını yerinə yetirirdi (S.Vurğunun daşdığı bu missiyayı 1980-ci illərdə və 1990-cı illərin əvvəllərində (xüsusilə də 20 Yanvar faciəsi zamanı) O.Suleymenov və müəyyən qədər də Ç.Aytmatov davam etdirmişdir).

Azərbaycan–Türküstan əlaqələrinin formalaşması və inkişafında ən etibarlı və çevik vasitələrdən biri də, qeyd etdiyimiz kimi, ədəbiyyat, bir qədər də dəqiq desək, ədəbi əlaqələr idi. Müsəlman-türk xalqları arasındakı ortaq tarixi-mədəni gələnlər, ədəbi-nəzəri eyniliklər, yaxud, bənzərliklərdə doğmalığ bu istiqamətdəki əlaqələrin dinamikliyi və əhatəliliyini, təbii ki, daha da artırır. Bu prosesə ədəbi və ictimai nüfuzu yüksək olan şəxsiyyətlərin daha böyük uğurlar qazandırdığı da danılmazdır – Azərbaycan–Türküstan ədəbi əlaqələrinə S.Vurğun nüfuzunun qazandırdığı uğur kimi.

S.Vurğunun özbək ədəbiyyatı ilə əlaqələri, bizə məlum olduğuna görə, Nizami və Nəvai Yubiley Komitələrinin 1940-cı ilin 3 dekabrında Moskvada keçirilən yığıncağındakı çıxışı ilə başlayır. Şair burada hər iki sənətkarın yubileylərinə hazırlıqla bağlı çox ciddi problemlərə toxunur (yeri gəlmişkən: Nizami Yubiley Komitəsinin sədri görkəmli şair Səməd Vurğun, Nəvai Yubiley Komitəsinin sədri isə müasir özbək ədəbiyyatının yaradıcılarından olan Həmid Əlimcan seçilmişdi).

Şair çıxışında “moskvalı yoldaşlar”ın – rus ədəbiyyatşünaslarının, rusdilli mətbuatın Nizami və Nəvai irsinin təbliğində göstərdikləri laqeydliyi kəskin tənqid etməklə yanaşı, milli ziyalılarının özlərini də günahlandırır. Bildirir ki, “...biz hələ geniş kütlələrin diqqətini nə Nizamiyə, nə də Nəvaiyə cəlb edə bilməmişik, onların yaradıcılığını bütün əzəməti ilə təbliğ edə bilməmişik” [6, s.39].

Başqa sözlə şair bu məsələdə həm azərbaycanlıları, həm də özbəkləri təqsirləndirir və əlavə edir ki, “Biz rus yoldaşlarımızdan tələb edirik ki, onlar bizim ədəbiyyatın tarixi ilə məşğul olsunlar, bu haqda yazsınlar və sairə... Bu, yaxşıdır. Lakin bu heç də o demək deyildir ki, biz özümüz–yerli yazıçılar, ədəbiyyatşünaslar, tarixçilər hamıdan çox və yaxşı tanıdığımız öz şairlərimiz haqqında rus mərkəzi mətbuatına yazmamalıyıq” [6, s.40].

Şair çıxış yolunu “yerli yoldaşlar”ın (özbəkləri və azərbaycanlıları nəzərdə tutur–A.S.) məqalələr yazıb, onları Moskvaya mərkəzi qəzet və jurnallara göndərməsində görür. Problemə ciddi yanaşan S.Vurğun, eyni zamanda, hazırlıq prosesini “bu işi sevən moskvalı yoldaşların qüvvələrinə arxalanmaqla” təşkil etməyi də lazım bilir [6, s.40].

S.Vurğun çıxışında Nəvainin yubileyinə hazırlıqla əlaqədar bir neçə ay əvvəl Daşkənddə keçirilən plenumdakı (1940) iştirakını da xatırladır* [7, s.711].

Daşkənd plenumunda “Nəvainin dövrünü və yaradıcılığını çox gözəl bilən və fəlsəfi mövqedən təhlil edən, yüksək mədəniyyətli gənc qüvvələrin məruzələri”ni qədərincə dəyərləndirən S.Vurğun, eyni zamanda Moskvada və Leninqradda Nəvai yaradıcılığını yaxşı bilən alimləri də üzə çıxarıb, onları “xalqın məişəti və tarixi, Nəvainin yaradıcılığı ilə yerindəcə tanış olmaq məqsədilə Özbəkistana, Daşkəndə səfərlərini təşkil etməyi” zəruri sayır [6, s.40].

Şair çıxışında həm özünün, həm də bütövlükdə xalqımızın Nəvai yaradıcılığı və şəxsiyyətinə tükənməz sevgisi və ehtiramını dilə gətirir və bildirir ki, “Mən və mənim yoldaşlarım son illərdə bilmirdik ki, Nəvai özbək şairidir, hər yerdə onun adı bir Azərbaycan şairi kimi çəkilirdi” [6, s.40].

S.Vurğun Ə. Nəvainin ən böyük xidmətlərindən birini bütövlükdə Şərq xalqlarının ədəbiyyatını fars dilindən təmizləməsində görür. O, “əzəmətli şəxsiyyət” adlandırdığı Ə.Nəvainin, yalnız böyük ədəbiyyat deyil, böyük dil yaratdığını da diqqətə çatdırır, əlavə edir ki, “Nəvai bir alim kimi, dilşünas kimi, tarixçi kimi çıxış edir. O, son dərəcə çoxcəhətli istedadlıdır” [6, s.40].

Ə.Nəvainin yubileyinin keçirilməsinə həsr edilmiş Daşkənd plenumuna bir daha qayıdan S.Vurğun çıxışının davamında deyir: “Mən Nəvaini dərya ilə müqayisə etdim və dedim ki, bizim bəzi alimlərimiz onun sahillərinə taxta qayıqlarda üzmək istəyirlər. Mənim zənnimcə, bu dəryaya müasir elm və mədəniyyət əsasında tikilmiş böyük bir gəmi salmaq lazımdır” [6, s.40-41].

S.Vurğun bütün çıxışı boyu Ə.Nəvainin adını ustadı N.Gəncəvi ilə yanaşı çəkir, “Nizaminin böyük şəxsiyyəti ilə çiyin-çiyinə böyük Nəvainin dayandığını” vurğulayır və dediklərinə bunları da əlavə edir: “Bəzi yoldaşlar deyirlər ki, biz Nizami ilə çox məşğul oluruq, Nəvai isə kölgədə qalır. Mən onların bu fikri ilə şərik deyiləm. Böyük insan heç bir zaman kölgədə qalmaz. Biz çalışırıq ki, onların hər birini xalqımıza bütün böyüklüyü ilə göstərək” [6, s.41].

Daha sonra S.Vurğun Azərbaycanda Nəvainin yubileyi ilə bağlı görülmüş və görülməyəcək işlərə aydınlıq gətirir. Ə.Nəvainin əsərlərinin xalqımıza çoxdan məlum olduğunu xatırladan S.Vurğun Azərbaycan yazıçılarının ən yaxşı qüvvələrinin bu böyük sənətkarın əsərlərinin tərcüməsi ilə məşğul olduğunu, “Fərhad və Şirin” poemasının bütünlüklə tərcümə edildiyini, jurnal və qəzetlərdə şairin yaradıcılığı ilə bağlı müntəzəm məqalələr çap edildiyini məmnunluqla yığıncaq iştirakçılarına çatdırır. Eyni zamanda Ə.Nəvainin lirik şeirlərinin nəşrə hazırlanacağını, “Leyli və Məcnun” poemasının tərcümə ediləcəyini, barəsində yaxşı bir kitab hazırlanacağını bildirir.

S.Vurğun N.Gəncəvinin yubileyinin 1941-ci ilin noyabrında Azərbaycanda qeyd ediləcəyinə, “sonra Bakıdan Xəzər dənizi və Orta Asiya dəmir yolu ilə Daşkəndə gedib, orada Nəvainin yubileyinin qeyd ediləcəyinə” [6, s.41] ümid edir. Lakin 1941-ci ilin iyununda başlanan Böyük Vətən müharibəsi bu arzusunun reallaşmasına imkan vermir – hər iki böyük şairin yubileyi 1947-ci ildə qeyd edilir.

S.Vurğun çoxmillətli sovet poeziyasının 20 il ərzində keçdiyi inkişaf yolunun mərhələlərini elmi-nəzəri baxımdan əhatəli təhlil etdiyi Sovet yazıçılarının II qurultayındakı sanballı məruzəsində də

* Qeyd edək ki, həmin tədbirdə S.Vurğunla birlikdə o illərin gənc alimi Həmid Araslı da iştirak etmiş və “Ustad” adlı xatirəsində bu barədə məlumat vermişdir. Müsəlman-türk xalqlarının ünlü simalarının da qatıldığı o tədbirdən S.Vurğunun, M. Şeyxzadənin, M.Tursunzadənin, H.Araslının, S.Ayninin və Q.Qulamın əks olunduğu bir foto-şəkil də yadigar qalmışdır. Bu nadir şəkilin tarixçəsi və plenum haqqında H.Araslı xatirəsində söz açmışdır.

(“Sovet poeziyası haqqında”) adını yenə Nizami ilə qoşa çəkərək, Nəvaini xatırlatmış, onların yaradıcılığında “öz zamanəsinə görə yeni realist başlanğıc olduğunu görməyən vulqar ədəbiyyatçıların kökündən yanıldıqlarını” diqqətə çatdırmış, saray şairlərindən fərqli olaraq, məhz onların “əsl xəlqi və həqiqi poeziya yaratdıqlarını” vurğulamış və dediklərinə bunu da əlavə emişdir: “Əgər bizim uzaq keçmişdə yaşamış sələflərimizin yaratdıqları əsərlər tarixin, əsrlərin sınağından çıxıb bilmisə, bunu, hər şeydən əvvəl və başlıca olaraq onunla izah etmək lazımdır ki, onların əsərlərində böyük həyat həqiqəti dahiyənə tərənnüm edilmişdir” [6, s.338].

Şair adı çəkilən məruzəsində digər respublikaların sənətkarları ilə yanaşı, özbək poeziyası haqqında da (Q.Qulamın, Zülfiyyənin, M.Şeyxzadənin bəzi əsərlərinin timsalında) maraqlı fikirlər söyləmişdir [6, s.314; 316].

Məlumdur ki, S.Vurğun öz poetik məktəbini yaratmış Nizami, Füzuli, Sabir, R.Rza kimi çox istedadlı şairlərdəndir. Bu məktəbdən ilham alanlar, onun yaradıcılıq yolunu davam etdirənlər kifayət qədər – yeni dövr ədəbiyyatımızın aparıcı qolu və qüvvəsini təşkil edən ən istedadlı şairlərin sayı qəddərdir (B.Vahabzadə, M.Araz, Ə.Kərim, X.Rza, H.Arif, H.Kürdoğlu, Ə.Kürçaylı, N.Xəzri, N.Həsənzadə və b.). Onlar özləri də Vurğun poetik məktəbinə mənsubluqlarından qürur duyduqlarını dəfələrlə dilə gətirmişlər, qələmə aldıkları əsərlərə ustadlarının meyarı ilə yanaşmış, onun kimi yazmağa, ona bənzəməyə çalışmışlar. S.Vurğun ədəbi məktəbinin ən istedadlı nümayəndələrindən biri olmuş M.Arazın, hətta belə bir fikir söylədiyi də məlumdur ki, “Bizlər ədəbiyyata Vurğun olmaq üçün gəldik, amma, heç birimiz Vurğun ola bilmədik”.

Özbəkşünas alim Almaz Ülvi analoji prosesi dünya, o sıradan Orta Asiya (eləcə də özbək) şairləri arasında da müşahidə edir: “Sanki, özbək şairləri də Səməd Vurğun kimi yazmaq-yaratmaq bəhsində imişlər. Təkcə özbəklər yox, bütün Orta Asiya türkləri... Həm də, təkcə Orta Asiya yox, keçmiş SSRİ-nin bütün respublikaları, Avropa-Asiya ölkələri Səməd istedadına, vurğunluğuna, şəriyyətinə heyran qalmışdılar. Hamı onun kimi təbiətə, şeirə vurğun olmaq istəyirdi. Hamı “Azərbaycan” kimi yazmaq istəyirdi və hamı az qala bütün dünya “Azərbaycan”ı öz dilinə tərcümə etdi” [8, s.125].

Azərbaycan xalqının vizit vərəqinə çevrilmiş bu şeir, doğrudan da, dünyanın bir çox xalqlarının, o sıradan, müsəlman-türk xalqlarının dillərinə bir neçə dəfə (özbək dilinə – 5, qazax dilinə – 3 dəfə və s.) tərcümə edilmişdi. Özbək dilində şairin bəzi kitabları da (“Seçilmiş əsərləri”, “Komsomol poeması” və b.) işıq üzü görmüşdür.

Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin inkişafında lap qədim dövrlərdən eyni kökdən qaynaqlanan dəyərlərlə yanaşı, bu iki xalqın ziyalıları arasındakı qırılmaz tellər, dostluq ənənələri də əhəmiyyətli rol oynamışdır. Və bu ənənə sonrakı əsrlərdə də dövrün görkəmli sənətkarları tərəfindən yeni kontekstdə davam etdirilmişdir. S.Vurğun – Q.Qulam dostluğu bu ənənənin ən parlaq nümunəsidir. Bu fakt Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin S.Vurğun mərhələsinin də əsas istiqamətlərindən birini təşkil edir. Doğrudan da, “Özbək ədəbiyyatı haqqında düşünəndə dahi Nəvai gözlərimizin önünə gəlsə, könlümüzü açarsa, “Səməd Vurğun və özbək ədəbiyyatı deyəndə ilk olaraq Qafur Qulamı xatırlamalılı oluruq. Bu çox doğma və təbii haldır” [8, s.128].

“Səməd başdan-başa istedad idi. O, yalnız şeir üçün doğulmuşdu”–deyəən və “dahi Səməd Vurğunu yetirdiyinə görə qədim Odlar yurdunu–Azərbaycanı “xoşbəxt ölkə” adlandıran Q.Qulamın S.Vurğuna olan sevgisi bütövlükdə özbək ədəbiyyatına yansımış, ustad şairə ehtiram Azərbaycana sevgi ilə eyni status qazanmış (Q.Qulamın Azərbaycan mövzusunda qələmə aldığı “Biri-birinə şagird, biri-birinə ustad”, “Qırx yaşlı Azərbaycan”, “Səməd Vurğuna”, “Xəzər” və b. şeirlərində də) və bu fakt bir çox özbək şairinin bədii əsərləri və xatirələrində də geniş əks olunmuşdur.

“Biri-birinə şagird, biri-birinə ustad” adlı şeirində Azərbaycan və özbək mədəniyyətinin, ədəbiyyatının eyni mənbədən qaynaqlandığını, M.Füzuli və Ə.Nəvai, Müqimi və S.Ə.Şirvani kimi sənətkarları “biri-birinə həm şagird, həm də ustad” hesab edən şair Bakı və Daşkəndi (özbək və Azərbaycan türklərini) “eyni ana döşündən süd əmən əkizlər”, başqa sözlə, “doğma qardaşlar” timsalında təqdim edir.

Özbək şairlərinin Azərbaycan sevgisi, bizim sənətkarlara, o sıradan S.Vurğuna ehtiramı və rəğbəti C.Cabarlının əsərlərində də yer almışdır. “Bakı səfəri” şeirində bu qardaş xalqların böyük sənətkarlarını xatırladan şair S.Vurğunla Q.Qulamın dostluğuna da məxsusi yer verir:

*Qafur Qulam ilə qardaş kimiydi,
Bu sənət nəhəngi, o–söz mahiri.
Elə ki, dil açıb qonuşardılar,
Sapa düzülərdi söz cəvahiiri.
Kəlamları müdrik, söhbətləri xoş,
Turan dünyasının iki şairi.*

Azərbaycan tarixinə, mədəniyyəti və ədəbiyyatına, qəhrəmanları və şairlərinə ehtiram, sevgi özbək şairləri A.Arifin, E.Vahidin, R.Pərvinin, G.Curayevanın, Səyyarın, R.Əbdürrəşidin əsərlərində də kifayət qədər yer almışdır.

S.Vurğunun, özbək ədəbiyyatı ilə yanaşı, digər müsəlman-türk şairlərinin əsərlərinə həm məzmun, həm də forma baxımından təsirinin aşkar görüldüyü əsərlərə də təsadüf edilir: məsələn, kabarda-balkar şairi Q.Quliyevin “Sən nə tez getdin?!” şeirində ustad şairin məşhur “Şair, nə tez qocaldın, sən?!” adlı şeirindən, türkmən şairi Q.Seyitliyevin şairin beşlik formalarından (2-ci misranın 5-ci misrada təkrarlanması) bəhrələnməsi, B.Kerbabayevin “Qızlar aləmi” poemasının “Bəsti” poemasını, qazax şairi S.Seyfullinin “Göyçə tau” (“Göyçə dağ”) əsərinin “Talıstan” poemasını xatırlatması, eləcə də S.Vurğunun “Vaqif” dramı ilə özbək şairi M.Şeyxzadənin “Cəlaləddin” pyesi arasında oxşarlıq olması vurğunşünaslığa bəlli faktlardır...

Nəticə / Conclusion

Beləliklə, araşdırmalar çox qədimlərdən – dastanlardan başlayıb, Nizami, Nəvai, Füzuli, “Molla Nəsrəddin” mərhələsindən keçərək, sovetlər dönəmində “spesifik ideoloji aspektləri” ilə davam edən, müstəqillik illərində isə milli-mənəvi dəyərlərin inkişafına geniş meydan açan Azərbaycan–Türküstan, eləcə də Azərbaycan-özbək ədəbi əlaqələrinin inkişafında Səməd Vurğunun xüsusi xidmətləri olduğunu bir daha təsdiq edir. Bu əlaqələrin 1930-1950-ci illər dövrünü, düşünürük ki, S.Vurğun mərhələsi adlandırmaq daha doğru olardı. Azərbaycan ədəbiyyatının Vurğun dövrünün çox qiymətli sahəsi kimi diqqət çəkən bu mərhələ həm vurğunşünaslığın, həm də özbəkşünaslığın dəyərli sahifəsi kimi çıxış etməklə yanaşı, çağdaş Azərbaycan-özbək ədəbi-mədəni əlaqələrinin də çox qiymətli və zəngin qaynaqlarından biri kimi çıxış edir.

Ədəbiyyat / References

1. Məmməd Arif. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi (Qısa öçerk). Bakı, “Elm”, 1971.
2. M.İbrahimov. Əziz xatirələr. Səməd Vurğun xatirələrdə. “Xan”, 2016.
3. Y.Qarayev. Azərbaycan ədəbiyyatının Vurğun dövrü. Y.Qarayev. Seçilmiş əsərləri 5 cildə, V c. Bakı, “Elm”, 2016.
4. A.Salmanov. Səməd Vurğun yaradıcılığı türk xalqları ədəbiyyatı kontekstində. AMEA Nizami adına Ədəbiyyat İnstitutu, “Ədəbi əlaqələr” toplusu IX. Bakı, “Elm və təhsil”, 2015.
5. V.Arzumanlı. Ədəbiyyətə qovuşan sənət (Səməd Vurğun və SSRİ xalqları ədəbiyyatı). Bakı, “Gənclik”, 1976.
6. S.Vurğun. Nizami və Nəvai yubiley komitələrinin iclasında çıxışı. S.Vurğun. Seçilmiş əsərləri 5 cildə, V c. Bakı, “Şərq-Qərb”, 2005.
7. H.Araslı. Ustad. H.Araslı: Azərbaycan ədəbiyyatı: tarixi və problemləri. Bakı, “Gənclik”, 1998.
8. Almaz Ülvi. Azərbaycan-özbək (cığatay) ədəbi əlaqələri, Bakı, “Qartal”, 2008.

Самед Вургун и узбекская литература: «до последних лет мы не знали, что Наваи был узбекским поэтом»

Аслан Салманов

Доктор филологических наук, Институт литературы имени Низами Гянджеви. Азербайджан
E-mail: aslan_salmansoy@mail.ru

Резюме. Статья посвящена переводу произведений народного поэта Азербайджана Самеда Вургуна на различные языки (английский, немецкий, чешский, китайский, монгольский, болгарский, польский, румынский, арабский, персидский и др.) и важности этих переводов в мировая слава поэта. Кроме того, работы великого поэта на международную тематику, а также его визиты в разные страны и художественные произведения об этих посещениях и мемориальная литература привели к повышению его международной репутации. Он включил в свои работы темы, посвященные политическим и общественным событиям во всем мире, и этот фактор заставил его и его работы прославиться. В представленной статье исследуются и анализируются литературные связи, а также деятельность С.Вургуна в этом направлении в контексте литературы советских людей.

Ключевые слова: С.Вургун, планетарный человек, литературные отношения, литература тюркских народов, узбекская литература, Н.Гянджеви, А.Наваи, К.Кулам